

РОЗДІЛ 9

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.98

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-8/87>

КЛАСИФІКАЦІЯ ЗРАЗКІВ ДЛЯ ПОРІВНЯЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ: НАУКОВЕ ТА ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

CLASSIFICATION OF SAMPLES FOR COMPARATIVE STUDY: SCIENTIFIC AND PRACTICAL SIGNIFICANCE

Андрусович О.О., аспірант кафедри криміналістики

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена проблемам побудови класифікації зразків для порівняльного дослідження. В статті актуалізовано увагу на тому, що без узагальнення і впорядкування досліджуваних об'єктів, їх сортування за визначеними ознаками неможливо обійтися ні в одній науковій галузі та ні в одному науковому дослідженні. В статті доведено, що для зразків певного виду використовуються відповідні умови, способи, засоби, технології їх відбирання. Це надає підстави вважати, що для прийняття тактично правильного рішення щодо відбирання зразків певним способом та певним суб'єктом необхідна систематизація зразків у відповідні групи за визначеним критерієм. У статті запропонована авторська класифікація експертних зразків та виокремленні найбільш чіткі критерії, що не мають ознак суб'єктивності, буквального сприйняття законодавства, розмитості, подвійності та унеможливають використати один і той же критерій декілька разів. В статті виокремлені наступні критерії для поділу: за умовами виникнення; за часом виникнення; за умовами отримання; за безпосереднім джерелом походження; за процесуальними способами отримання; за можливістю розголошення відомостей про факт та методи їх отримання; за завданням дослідження; за наявністю особливих характеристик; за виглядом в результаті відбору (отримання). В статті актуалізовано увагу на тому, що запропонована класифікація має наукові та практичні переваги. Класифікація відповідає цілям метода класифікації, а саме: систематизації та організації об'єктів, знань про об'єкт; представленню об'єктів в надійному і зручному для сприйняття, розпізнавання, зіставлення вигляді; представленню знань про об'єкт та його властивості; використанню знань про об'єкт. Класифікація відповідає вимогам до класифікації, а саме: чистота поділу; повнота охоплення об'єктів, що класифікуються; логічна суворість структурного поділу; релевантність самої класифікації.

Ключові слова: зразки для порівняльного дослідження, судова експертиза, порівняльне дослідження, біологічні зразки.

The article is devoted to the problems of building a classification of samples for comparative research. The article pays attention to the fact that without generalization and ordering of the objects under study, their sorting according to certain characteristics, it is impossible to do without in any scientific field and in any scientific research. The article proves that appropriate conditions, methods, means, and technologies of their selection are used for samples of a certain type. This gives reason to believe that in order to make a tactically correct decision regarding the selection of samples in a certain way and by a certain subject, it is necessary to systematize the samples into appropriate groups according to the specified criterion. The article proposes the author's classification of expert samples and singles out the most clear criteria that do not have signs of subjectivity, literal perception of legislation, blurring, duplicity and make it impossible to use the same criterion several times. The following criteria for division are highlighted in the article: according to the conditions of occurrence; by time of occurrence; according to the conditions of receipt; by direct source of origin; by procedural methods of obtaining; on the possibility of disclosing information about the fact and methods of obtaining it; according to the research task; by the presence of special characteristics; by appearance as a result of selection (receipt). The article pays attention to the fact that the proposed classification has scientific and practical advantages. Classification meets the goals of the classification method, namely: systematization and organization of objects, knowledge about the object; presentation of objects in a reliable and convenient form for perception, recognition, comparison; presentation of knowledge about the object and its properties; using knowledge about the object. The classification meets the classification requirements, namely: separation purity; complete coverage of classified objects; logical strictness of structural division; relevance of the classification itself.

Key words: samples for comparative research, forensic examination, comparative study, biological samples.

Постановка проблеми. При проведенні судових експертиз в судово-слідчій практиці виникає необхідність у відібранні зразків. Вивчення наукової літератури та аналіз судово-слідчої практики надають змогу стверджувати, що для проведення судових експертиз використовуються різні види зразків. Очевидним є факт, що для зразків певного виду використовуються відповідні умови, способи, засоби, технології їх відбирання. Це надає підстави вважати, що для прийняття тактично правильного рішення щодо відбирання зразків певним способом та певним суб'єктом необхідна систематизація зразків у відповідні групи за визначеним критерієм. В свою чергу результатом такої систематизації має бути чітка класифікаційна система зразків для проведення експертизи.

Без узагальнення і впорядкування досліджуваних об'єктів, їх сортування за визначеними ознаками неможливо обійтися ні в одній науковій галузі та ні в одному науковому дослідженні. Якщо розглядати класифікацію,

як метод пізнання то вона використовується для досягнення різних цілей, як науково-теоретичних, так і суто практичних.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення та аналіз наукової літератури надає можливість стверджувати, що окремі питання класифікації зразків для експертного дослідження, визначення їх видів за певними критеріями в своїх роботах досліджували такі науковці: П. Є. Антонюк, В. І. Галаган, С. Г. Качурін, О. В. Козак, В. С. Кузьмічов, Г. І. Прокопенко, В. М. Тертишник, М. Г. Щербаковський та ін. Так, М. Г. Щербаковський пропонує наступні критерії для класифікації зразків для порівняльного дослідження: 1) в залежно від властивостей, які відображаються. За таким критерієм автор вважає, що зразки для порівняльного дослідження можуть бути підрозділені на чотири види: а) зразки, що відображають особливості зовнішньої будови об'єкта; б) зразки, що відображають склад і структуру об'єкта; в) зразки,

що відображають функціональні особливості об'єкта або механізму утворення його слідів; г) зразки, що відображають одночасно кілька характеристик об'єкта-оригіналу; 2) залежно від часу виникнення і способу залучення в сферу кримінального судочинства, науковець поділяє зразки на наступні види: а) вільні зразки; б) умовно-вільні зразки; в) експериментальні зразки [1, с. 90–91]. В свою чергу О. Н. Зубова вважає, що за походженням ідентифікаційних ознак порівняльні зразки можуть бути поділені на два види: 1) безпосередні представники об'єктів певного виду, групи, складу та структури (наприклад, зразки чорнила, крові, паперу тощо); 2) предмети, які зберегли на собі в результаті взаємодії матеріально-фіксовані ознаки індивідуального об'єкта (наприклад, відбитки печатки, папілярних візерунків пальців, зразки підписів тощо) [2, с. 262]. Достатньо дискусійними є певні критерії для класифікації зразків запропоновані П. Є. Антоном. Зазначений вчений в своїй науковій праці визначає наступні критерії для поділу: 1) за характером ознак. За цим критерієм вчений вважає, що усі зразки поділяються на: а) такі, що є носіями ознак іншого об'єкта (дактилоскопічні відбитки, стріляні кулі, гільзи тощо); б) такі, що є носіями власних ознак (зразки крові, слини, ґрунту тощо); 2) часом виникнення та умовами отримання, науковець також як і М. Г. Щербаківський виділяє: а) вільні; б) експериментальні; в) умовно-вільні; 3) відповідно до діючого положення, закріпленого у ст. 245 КПК України, П. Є. Антонюк вважає, що слід розрізняти: а) зразки з речей; б) зразки з документів; в) біологічні зразки особи [3, с. 35]. Дещо схожа позиція щодо останнього критерію для поділу зразків, запропонованого П. Є. Антоном, прослідковується у праці таких вчених, як О. В. Лускатов, В. В. Рогальська, А. І. Терещенко, В. Д. Людвік, К. М. Пантелєєв, Н. В. Павлова, Г. С. Бідняк які зазначають, що «законодавцем всі зразки для проведення експертизи поділені на: зразки з речей; зразки з документів; біологічні зразки особи» [4, с. 15]. В. С. Кузьмічов та Г. І. Прокопенко свого часу пропонували такий критерій для поділу як за видами експертиз. Ці автори за цим критерієм виділяють криміналістичні, судово-медичні, судово-товарознавчі, екологічні та інші зразки [5, с. 243]. В своєму монографічному дослідженні В. І. Галаган та О. В. Козак аналізують класифікаційні підходи щодо видів експертних зразків окремих науковців та пропонують наступні критерії: 1) за часом виникнення та умовами отримання зазначені автори, також як і інші науковці поділяють зразки на три групи: а) вільні зразки; б) умовно-вільні зразки; в) експериментальні зразки; 2) за суб'єктами одержання зразків для експертного дослідження науковці виділяють зразки, що можуть бути отримані: а) стороною обвинувачення (слідчим, керівником органу досудового розслідування, прокурором, потерпілим, його представником тощо); б) стороною захисту (підозрюваним, обвинуваченим, їхніми захисниками та законними представниками); в) спеціалістом; г) судом; ґ) оперативним підрозділом внутрішніх справ, органів безпеки, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового і митного законодавства; д) працівниками інших підрозділів органів внутрішніх справ, органів безпеки, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства; 3) за метою використання, автори класифікують зразки на: а) загальні (отримання зразків проводить безпосередньо стороною обвинувачення, стороною захисту, суд, оперативні підрозділи, спеціаліст тощо); б) спеціальні (отримання зразків є частиною судової експертизи, ці дії проводить експерт, відображаючи їх у своєму висновку [6, с. 39–44]. Достатньо цікава та змістовна класифікація зразків для порівняння була запропонована Качуріним С. Г. в його дисертаційному дослідженні. Так, зазначений автор пропонує наступну класифікацію: 1) за природою виділяє зразки, властивості й ознаки яких можуть бути сприйняті: а) експертном; б) іншими учасниками кримінального процесу; 2) за метою використання: а) зразки, які відбираються для вирішення ідентифікаційних задач; б) зразки, які відбираються для вирішення діагностичних задач; 3) за доказовою інформацією, що міститься в них: а) зразки, які відображають властивості, ознак інших об'єктів; б) зразки, які є значущими своїми властивостями; 4) за ступенем індивідуальності інформації, що відображається: а) зразки, що відображають індивідуальні властивості, ознаки конкретних об'єктів; б) зразки, що відображають властивості груп певних об'єктів; 5) за природою властивостей, що відображаються, виділяються: а) зразки, що відображають особливості зовнішньої будови об'єкту; б) зразки, що відображають склад і структуру об'єкту; в) зразки, що відображають функціональні особливості об'єкту або механізму його утворення; г) зразки, що відображають одночасно декілька характеристик; б) за походженням (джерелом) властивостей, що відображаються у зразках порівняння: а) антропогенні, які характеризують людину; б) техногенні – зразки продукції, продукти технологічних процесів; в) природні; 7) за процесуальним положенням особи, яка перевіряється й від якої відбираються зразки порівняння: а) зразки обвинуваченого; б) зразки підозрюваного; в) зразки потерпілого; г) зразки свідка; 8) за часом і умовами виникнення відносно моменту порушення кримінального провадження: а) вільні зразки; б) умовно-вільні зразки; в) експериментальні; 9) за процесуальною дією, при проведенні якої одержують, відбирають зразки для порівняння: а) зразки одержані при проведенні слідчих дій; б) зразки, надані обвинуваченим, підозрюваним, потерпілим, свідком, іншими фізичними або юридичними особами; в) зразки витребувані слідчим у організації, установі; 10) за суб'єктом, який здійснює відібрання зразків: а) зразки, які відбираються самостійно слідчим; б) зразки, які відбираються спеціалістом при провадженні слідчих (судових) дій; в) зразки, які відбираються експертом при провадженні експертного дослідження; 11) за слідчою ситуацією відібрання експериментальних зразків від особи: а) зразки, які відбираються на добровільній основі, без протидії; б) зразки, які відбираються примусово, а також, зразки, що одержані в умовах протидії [7, с. 11]. Певна схожість у критеріях для поділу та виокремлених видах зразків прослідковується у науковця В. М. Тертишника. Так, зазначений науковець зазначає, що: 1) за характером ознак відбитка відрізняють зразки, що відображають: а) індивідуальні ознаки (зразки слідів рук, ніг, знарядь злочину); б) групові ознаки різноманітних об'єктів (мікрочастинки фарбових покриттів, зразки вибухових речовин, зразки лікарських чи наркотичних речовин та ін.); 2) в залежності від часу виникнення та умов отримання зразки поділяються на три групи: вільні, умовно вільні та експериментальні [8, с. 39].

Метою статті є аналіз існуючих в науці класифікацій зразків для експертного дослідження та критеріїв для їхнього поділу на види та розроблення та запропоновання авторської класифікації експертних зразків.

Виклад основного матеріалу. Ретельний аналіз запропонованих класифікацій експертних зразків та критеріїв для поділу їх на види надає підстави стверджувати, що більшість науковців виділяє такі види зразків як вільні, умовно-вільні, експериментальні, але формулювання самого критерію у кожного автора має певні відмінності. Так, одні автори виділяють час виникнення та спосіб залучення в сферу кримінального судочинства, другі – час виникнення та умови отримання; треті – час та умови виникнення відносно моменту порушення кримінального провадження. На погляд остання позиція є найбільш вдалою. Оскільки в перших двох запропонованих критеріях тако прослідковується подвійність критерію, крім того як під критерії як спосіб залучення в сферу кримінального судочинства та умови отримання можуть вза-

галі виступати окремими критеріями для поділу зразків на інші види.

Достатньо дискусійною є позиція дослідників, які вважають, що законодавець виділив тільки три групи зразків – зразки з речей, зразки з документів, біологічні зразки особи, з посиланням на норму статті 245 КПК України. На наш погляд ця позиція є суб'єктивною, оскільки автори обмежились суто буквальним сприйняттям. З проведеного нами аналізу норми статті 245 КПК України вбачається, що законодавець не мав на меті обмежитись трьома групами зазначених зразків, а намагався запропонувати порядок відбирання зразків. Так, на наш погляд ч. 1 ст. 245 КПК України містить загальні положення щодо відбирання (отримання) зразків будь-якого виду, ч. 2 та ч. 3 ст. 245 КПК України передбачають особливий порядок відбирання (отримання) зразків з речей та документів й біологічних зразків особи. Але, ще раз наголошуємо, що на нашу думку, це в жодному випадку не означає з позиції законодавця, що існують тільки три групи зразків – зразки речей, зразки документів, біологічні зразки особи. Законодавець виділяючи ці групи зразків в окремих частинах статті намагався підкреслити, що для них передбачений особливий режим отримання.

Вивчення та аналіз запропонованих науковцями класифікацій зразків для експертного дослідження та критеріїв для їхнього поділу на види надав нам можливість запропонувати власну класифікацію експертних зразків та виділити на наш погляд найбільш чіткі критерії, що не мають ознак суб'єктивності, буквального сприйняття законодавства, розмитості, подвійності та унеможливають використання один і той же критерій декілька разів (для виділення зразків різних видів).

Отже, зразки для дослідження на нашу думку варто класифікувати:

1. За умовами виникнення на:

- а) Вільні зразки – ті, що не пов'язані з обставинами кримінального правопорушення;
- б) Умовно-вільні – ті, що пов'язані з обставинами кримінального правопорушення, але спеціально для проведення дослідження не відбирались;
- в) Експериментальні – ті, що пов'язані з обставинами розслідуваної події та отримані за ініціативою тієї сторони, що призначила (клопотала про проведення експертизи) експертизу або суду спеціально для її проведення.

2. За часом виникнення на:

- а) Докримінальні – ті, що виникли до відкриття кримінального провадження;
- б) Посткримінальні – ті, що виникли після відкриття кримінального провадження.

3. За умовами отримання на:

- а) Зразки, що отримані на добровільній основі (за добровільною згодою);
- б) Зразки, що отримані примусово. Так, законодавець на сьогодні в ч. 3 ст. 245 КПК України чітко передбачив що, «у разі відмови особи добровільно надати біологічні зразки слідчий суддя, суд за клопотанням сторони кримінального провадження, що розглядається в порядку, передбаченому статтями 160–166 КПК, має право дозволити слідчому, прокурору (або зобов'язати їх, якщо клопотання було подано стороною захисту) здійснити відбирання біологічних зразків примусово» [9]. З цієї норми вбачається, що законодавець передбачив примусове відбирання тільки до біологічних зразків. І тут постає питання Чи тільки біологічні зразки відбираються примусово? Чи інші також? Вивчення та аналіз національного законодавства, юридичної літератури, судово-слідчої практики надають підстави висловити власну позицію щодо зразків, що отримуються примусово. Так, по-перше, не тільки біологічні зразки можуть бути отримані примусово; а ще і інші види зразків (документи, речі та інші об'єкти); по-друге, інші види зразків (документи, речі та інші об'єкти) слід

вважати зразками, що отримані примусово, якщо вони були вилучені в ході здійснення слідчих (розшукових) дій (наприклад, огляд, обшук) та заходів забезпечення кримінального провадження (тимчасовий доступ до речей та документів, тимчасове вилучення майна) в конфліктній ситуації, тобто за відсутності добровільної згоди особи їх видати та при наявності відповідної ухвали слідчого судді.

4. За безпосереднім джерелом походження на:

- а) зразки природного походження. До них відносяться наступні види зразків:
 - зразки людини – біометричні (відбитки пальців, почерк, голос) та біологічні (волосся, шкірний епітелій, нігті, піднігтьовий вміст, кров, слина, сперма, кістки, зуби);
 - біологічні зразки тваринного походження – похідні епідермісу шкіри тварин (волосся), птахів (пір'я і пух), риб (луска), тканини тварини, птахів і риб (шкіра, кістки, хрящі тощо), комахи та їх фрагменти, продукти життєдіяльності тварин, птахів і риб тощо [10, с. 66];
 - біологічні зразки рослинного походження – листя, стебла, квіти, сіно, солома, кора, деревина, коріння, плоди, насіння, зерно, спори, пилок, водорості, тирса, стружка, мох, тютюн, рослини, що містять наркотичні речовини тощо [11]¹;
 - зразки мінерального походження – паливно-енергетична сировина (вугілля, горючі сланці, нафта, природний газ, торф); рудна сировина (руди чорних, кольорових, благородних і рідкісних металів); нерудна сировина (азбест, граніт, гіпс, пісок, гравій, глина); хімічна сировина (калійна і кам'яна сіль, фосфорити, апатити, сірка, селітра, йод, бром); каменебарвна та ювелірна сировина (алмаз, сапфір, смарагд, топаз, аметист, опал, бурштин) тощо [12, с. 54];
- б) зразки об'єктів, оброблених та (або) штучно створених людиною – скло, кераміка, полімерні, лакофарбові, волокнисті, пально-мастильні матеріали, дерев'яні, металеві, тютюнові вироби, рідини, що містять спирт, сильнотокуючі та отруйні речовини, наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги та прекурсори тощо.

5. За процесуальними способами отримання на:

- а) зразки, що отримані при проведенні процесуальної дії, такої як отримання зразків для експертизи (в порядку статті 245 КПК України);
- б) зразки, що отримані під час проведення слідчих (розшукових) дій, таких як огляд та обшук;
- в) зразки, що отримані під час проведення експертного дослідження;
- г) зразки, що отримані при проведенні заходів забезпечення кримінального провадження, таких як: тимчасовий доступ до речей і документів; тимчасове вилучення майна;
- г) зразки, що отримані під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій, таких як: огляд і виїмка кореспонденції; обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи; контроль за вчиненням злочину; негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження.
- б. *За можливістю розголошення відомостей про факт та методи їх отримання на:*
 - а) зразки, що отримані відкрито (гласним шляхом);
 - б) зразки, що отримані негласно. Негласність полягає у тому, що зразки отримуються таємно, без відома осіб, щодо яких вони відбираються, із застосуванням спеціальних методів або технічних засобів. Більш того, негласність отримання зразків, означає не лише особливий порядок підготовки та проведення, але й зберігання і використання

¹ Інструкція про призначення та проведення судових експертиз. Затверд. Наказом Міністерства юстиції України 08.10.1998 № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>; Є. Д. Лук'янчиков, Б. Є. Лук'янчиков. Судова експертиза. Навчальний посібник. Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2023. 99 с. (С. 66).

отриманих результатів (зразків) у режимі прихованості до певного часу від інших осіб, які не причетні до їх проведеного [13, с. 26]².

7. За завданням дослідження на:

а) зразки, що відбираються для вирішення ідентифікаційних завдань;

б) зразки, що відбираються для вирішення класифікаційних завдань;

в) зразки, що відбираються для вирішення діагностичних завдань.

8. За наявністю особливих характеристик на:

а) зразки, які не мають точно встановлених характеристик;

б) зразки, які мають точно встановлені характеристики. В законодавчих актах та юридичній літературі їх називають стандартними зразками (стандартами) та (або) еталонними зразками (еталонами). Стандартні та (або) еталонні зразки, використовуються для перевірки якості та метрологічної простежуваності об'єктів й перевірки аналітичних методів вимірювання. Іноді вони називаються «сертифікованими» або «контрольними» зразками.

9. За виглядом в результаті відбору (отримання):

а) зразки відтиски – відображення, що мають матеріально-фіксовану форму (наприклад, відбитки пальців, відтиски печаток та штампів);

б) зразки відображення, що не мають матеріально-фіксованої форми (голосові «відбитки»);

в) зразки – проби – порції рідин та сипучих речовин;

² Коваль А. А. Забезпечення прав людини при провадженні негласних слідчих (розшукових) дій : монографія. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2019. 264 с. (С. 26).

г) зразки натурних предметів (речей та документів) або їх частин.

Висновки. Запропонована класифікація на наш погляд має як наукові, так і практичні переваги, які знаходять свій прояв у наступному:

1) вона чітко відповідає цілям метода класифікації, якими є:

а) систематизація та організація об'єктів, знань про об'єкт;

б) представлення об'єктів в надійному і зручному для сприйняття, розпізнавання, зіставлення вигляді;

в) представлення знань про об'єкт та його властивості (ознаки);

г) використання знань про об'єкт;

2) вона відповідає вимогам до класифікації, якими є:

а) чистота поділу, яка відображається в наступному:

– чіткості позиціонування критерію (підстави) для поділу;

– відмінності критеріїв один від одного. Так, критерії (підстави) повинні бути різними, відрізнятися між собою, не перетинатися або взагалі взаємовиключати один одного;

– незмінність критеріїв (підстав) на протязі усієї процедури класифікації;

– співмірність поділу;

б) повнота охоплення об'єктів, що класифікуються;

в) логічна суворість структурного поділу;

г) наближене вираження (апроксимація) до можливої точності термінологічного маркування критерію (підстави) класифікації та видів (груп), що класифікуються (формульованих в ході і в результаті класифікації);

г) релевантність самої класифікації.

ЛІТЕРАТУРА

- Щербаківський М. Г. Судова експертологія : навчальний посібник. Х. : Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2008. 192 с.
- Зубова О.Н. Зразки для експертного дослідження: порядок отримання та основні вимоги. *Теорія та практика судової експертизи та криміналістики*. 2013. Вип. 13. С. 259–265.
- Антонюк П.Є. Організаційно-тактичні аспекти примусового відбирання біологічних зразків у способи в кримінальному провадженні. *Криміналістичний вісник*. 2017. № 1 (27). С. 34–39.
- Примусовий відбір зразків у особи для проведення експертизи. методичні рекомендації для практичних підрозділів / Лускатов О.В. та ін. Дніпро : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2017. 36 с.
- Кузмичов В.С. Криміналістика : навчальний посібник. К. : Юрінком Інтер, 2001. 368 с.
- Галаган В.І. Процесуальний порядок і тактика отримання зразків для експертизи у кримінальному провадженні України : монографія. Краматорськ : ТОВ «Каштан», 2015. 224 с.
- Качурін С. Г. Тактика проведення судово-почеркознавчої експертизи : автореф. ... дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2006. 23 с.
- Судова експертологія: курс лекцій для підготовки здобувачів освітнього ступеня «магістр» за спеціальністю 081 «Право» та 292 «Правоохоронна діяльність» / Тертишник В. М. та ін. Дніпро: ЛІРА, 2021 208 с.
- Кримінальний процесуальний кодекс. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст. 88). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 12.08.2024).
- Лук'янчиков Є. Д., Лук'янчиков Б. Є. Судова експертиза. Навчальний посібник. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2023. 99 с.
- Інструкція про призначення та проведення судових експертиз. Затверд. Наказом Міністерства юстиції України 08.10.1998 № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 12.08.2024).
- Сивий Мирослав. Географія мінеральних ресурсів України : монографія. Львів : Простір М, 2013. 684 с.
- Коваль А. А. Забезпечення прав людини при провадженні негласних слідчих (розшукових) дій : монографія. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2019. 264 с.